

AZ UDVARI DÍSZRUHA TÖRTÉNETE

Az udvari díszruha bevezetésének előzményei hosszan nyúlnak vissza a történelemben. A társai közül kiváló ember mindig arra vágyott, hogy már megjelenéséről felismerjék – ő „valaki”. Különösen megnőtt ez az igény, ha az ősök is a környezetükre (a respublikában, királyságban, udvarban stb.) jelentős befolyással bíró „valakik” voltak. Kezdetben elég volt ehhez a finomabb anyag, a drágább díszítés, Rómában a fehérített gyapjú és a bíbor szín használata, és egy különleges ruhadarab, a tóga, amelyet csak szabad római polgár hordhatott jeles alkalmakkor. Ahogy azonban a textilgyártás fejlődött, s mind többen hozzájuthattak a drágább anyagokhoz, díszítésekhez, „ruharendeletekkel” próbálták meggátolni az arra „érdemtelenek” díszes öltözködését. Egyidejűleg létrejöttek bizonyos előkelő és kiemelt beosztások birtokosai számára, illetve egyes különösen ünnepélyes alkalmakra – királyi koronázások, egyházi ünnepek stb. – kitalált, illetőleg hordott díszruhák, egyházi, lovagi, koronázási, királyi, császári ornátusok stb.

A francia királyi udvarban már a XVI. században kialakultak előírásos férföltözetek az egyes különösen megbecsült rangokhoz párosítva.¹ Ezek általában a XVI. század második felére jellemző, úgynevezett spanyol reneszánsz divatot őrizték meg a XVIII. század végéig, helyenként a XIX. század elejéig. A kiemelt tisztségviselők rövid zubbonyt (angolul *doublet*, franciául *pourpoint*), szalagos buggyos nadrágot (franciául *chausses de retroussées*), ezüst szövettel díszített fekete bársony köpenyt és főveget viseltek. XIV. Lajos, a Napkirály alatt jött létre a francia királyi udvarban az úgynevezett *le grand habit/costume de cour*, azaz a nagy udvari díszruha, amelyet annak az úrnak vagy hölgynek kellett hordania, akit bemutatnak a királynak. A hölgyeknek kerek kivágású, fűzős derekat, könyökig érő, csipkefodros ujjat és külön a derékhoz kapcsolt uszályt (*manteau*) kellett viselniük a szoknya (*jupe*) felett.

Eleinte a ruhának a bemutatás alkalmával feketének kellett lennie, de mivel hamarosan ez a viselet már a nagy udvari ünnepségeken is kötelező volt, színskálája kibővült, vörös, kék, zöld, fehér stb. is lehetett. A női ruha formája némi lemaradással követte az aktuális napi divatot, a XVIII. században abroncsszoknya, *panier* került az alj (*jupe*) alá. A XVIII. század közepén a szoknyát egybeszabták az uszályval és arany- vagy ezüstbrokátból, vagy hímzéssel készült, *costume/robe de cour*nak vagy (*grand*) *robe a la française*-nek hívták.

A XVIII. század második felében a virágmintás lyoni selyemből (vagy annak utánzatából) készült ruha háta gyakran „zsákszabású”, azaz úgynevezett *Watteau-ráncokkal* bővült. Ez a típus nagyon elterjedt volt, nagyon sok európai viseletgyűjteményben őriznek hasonlót, így a Magyar Nemzeti Múzeumban is.² A XVII–XVIII. században a francia királyi udvar szokásai voltak ugyanis mérvadók a többi európai uralkodó számára is, és a XVII. század közepe óta Párizs volt az európai divat irányítója.

A férfiviselet egy testhez szabott kabátból (*justaucorps*), mellényből, nadrágból, ingből állt, formája azonos volt a *negligée*-vel, a hétköznapi viselettel. Ünnepélyességét a biztosította, hogy drága, nehéz lyoni selyemből vagy bársonyból készült, mellrészén arany- vagy ezüstfonalas hímzésdíszítéssel. Eleinte ennek viselete csak néhány kiválasztott kiváltsága volt. 1664. december 29-én³ született az első „brevet”, azaz „királyi levél” egy ilyen arannyal hímzett *justaucorps*-ról, amelyre a Napkirály saját kezűleg rajzolta meg a hímzés tervét is. A későbbiek folyamán csupán ötvenen kaptak engedélyt arra, hogy arannyal vagy ezüsttel hímeztessék ki kabátjukat, s a továbbiakban is a felsőcsoporthoz tartozók határozták meg a mintát is.

3.3.32. Udvari ruha uszálya. 1867–1916. Augusztia főhercegnő viselte 1916-ban IV. Károly koronázásán.

A XVIII. században az udvari öltözék jelentősen átalakult, s már nem volt külön engedélyre szükség viseletéhez. A század közepétől a justaucorps helyett elől elkerekített szárnyú színes selyemfrakkot viseltek az urak szegélydíszítéssel vagy rokokó ízlésű, könnyedebb színes selyem- és fémfonalas virágmintás hímzéssel. Különösen a meglehetősen nagy gombok voltak finoman hímézve. Ezt *grand habit de cournak* vagy *habit à la française*-nek hívták. Az 1780-as években alapanyaga sötétkék, sötétlila, sötétbarna, sokszor mintásan szőtt bársony, a széleket naturálisan hímzett mezei virágcsokrok, pipacsok, búzavirágok, sötét búzakaralászágak szegélyezték. A század végén hasonló sötét színű szövet is lehetett az alapanyag. Ilyen bársony- vagy selyemfrakkokat francia műhelyekben előre kiszabtak, majd minta szerint kivarrtak, s félig készen, kihímézve árultak. A helyi szabónak csupán össze kellett varmnia ezeket, a megrendelő alakjához igazítva. Éppen ezért sokszor a hímzés egy része is a varrásba került, ha a megrendelő karcsúbb volt, mint az előre kiszabott darab. Jó üzlet lehetett ezeknek az úgynevezett francia öltözékeknek a gyártása, mert a rokokó ízlésű, virágmintákkal hímzett bársony udvari frakkot Európa szinte minden udvarában átvették, s az 1820-as évekig apró változtatásokkal hordták. A XVIII–XIX. század fordulóján Franciaországban az udvari vise-

letek jelentősen megújultak. Érdekes módon már a francia forradalom alatt is új díszruhákat írtak elő a tisztviselők számára, s ezek terveit nem kisebb művészek, mint Jaques Louis David (1748–1825) vagy Jean Baptiste Isabey (1767–1855) készítették.⁴

1804-ben nagy pompa közepette császárrá koronázták Napóleont. A koronázási díszruhák tervezésére Isabey-t kérték fel. A férfiöltözékek sötét bársony vagy szövet – gyakran fekete szövet – alapon arany- és ezüsthímzésűek voltak, legfeljebb egy vagy két színnel kiegészítve. Mintázatuk elvontabb, klasszikusabb, mint a késő rokokó frakkoké. Szabásuk kétféle volt: az egyik típus elől elkerekített XVIII. századi frakk, a másik elől nyitott, de térdig érő kabát, a justaucorps átalakított változata, amelyet széles öv szorított a derékhoz. A női ruhák formái – mint mindig – az uralkodó divatot követték, historizálók, ezen belül antikizálók voltak. A hellenisztikus előképeket utánzó keskeny, testre simuló forma volt jellemző, mell alá érő derékrésszel, a mély kivágást Medici-gallér-szerű fodor keretezte, az ujjak a német reneszánszot idézve buggyosak. A ruha fehér selyemmuszlinból vagy tüllből készült, arannyal vagy ezüsttel hímézve, és fölé a derékhoz hátul egy vörös, zöld, kék arannyal vagy ezüsttel hímzett bársonyból készült hosszú uszály kapcsolódott.

A restauráció korában (1814–1830) az udvari viseleteket pontosan meghatározták, mivel igyekeztek mindent – köztük az etikettet is – úgy visszaállítani, ahogy az a forradalom előtt volt. 1830-tól Orléans-i Fülöp, a polgárkirály udvarában viszont már nem volt kötelező az udvari viselet, inkább divatkérdéssé vált, ezáltal szabadabb és népszerű viseletté, nem csupán udvari ünnepek, de különböző más, fényes, nem udvari összejövetelek (bál, fogadás, a tudományos akadémia díszülése stb.) alkalmával.

A bécsi udvarban a XVII. században jelent meg az udvari viselet, az úgynevezett *spanische Manteltracht*, ami szó szerint spanyol köpenyviseletet jelent, bár valószínűleg helyesebb, ha spanyol öltözéknek fordítjuk.

3.1.4. Ismeretlen mester: Lotharingiai Ferenc,
XVIII. század második fele.

3.1.5. Ismeretlen mester: Mária Terézia,
XVIII. század második fele.

A spanische Manteltrachtot a császár, az udvar és egyes, az udvarba meghívott személyiségek viselheték ünnepi alkalmakkor (felvonulás, követek fogadása, beiktatási ceremónia stb.). Ez a spanyol udvari etikettből átvett, szalagokkal díszített öltözék egy köpenyből, kabátból, buggyos térdnadrágból és tollas kalapból állt. 1711-től⁵ III. Károly kizárólagos udvari öltözképpé tette, ami azt jelentette, hogy az udvaroncok hivatalos alkalmakkor csak ebben az öltözképpben jelenhettek meg, s csupán az udvar vidéki tartózkodása esetén engedélyezték a divatos öltözködést.⁶ Spanische Manteltrachtot visel Martin Meytens (1695–1770) sokat másolt festményén Lotharingiai Ferenc,⁷ bár Mária Terézia udvarában már elnézték a divatos öltözködést is. 1766-ban II. József megszüntette a spanyol öltözképp viselését.⁸ Célja ezzel elsősorban nem a már divatjamúlt, középkori viselet kiiktatása volt, sokkal inkább annak az érzékeltetése, hogy uralkodását nem mint hűbérúr, hanem az állam szolgálatában álló, a hatalmi piramis csúcsán lévő vezető gyakorolja.⁹ Annak ellenére, hogy a rebellis császárnak ez a rendelete is nagy felháborodást keltett, a XVI. század végi, XVII. század eleji férfidivatot konzerváló viselet amúgy is halódott, II. József csak meggyorsította e tendenciát.¹⁰ Már Mária Terézia is bevezetett egy újabb udvari öltözképpet Laxenburgban, a hölgyek számára vörös alapon arany- vagy ezüstbrokát ruhát csipkedíszítéssel, az uraknak vörös frakkot aranyhímzéses mellénnyel.¹¹ 1751-től a tisztek engedélyt kaptak arra, hogy egyenruhában jelenjenek meg az udvarban. A XVIII. században a katonai egyenruha¹² és a franciáktól átvett hímzett udvari frakk, az *habit à la française* vagy *Staatsfrack* egyre inkább elfogadott lett az osztrák udvarban – egészen az 1820-as évekig – minden olyan udvaronc számára, akinek nem volt tiszti ragja, s nem hordhatott egyenruhát vagy más, az udvarban tolerált díszruhát, mint például a magyar nemesi viseletet. A XVIII. század végétől ugyanakkor folyamatosan mindig felvetődött, hogy az udvar szolgálatában álló tisztségviselők számára is kreáljanak valamilyen megkülönböztető egyenruhát, magasabb posztok (kamarás, udvarmester stb.) számára is alkalmas díszruhát.¹³ Végül 1814-ben rendeletben írták elő, hogy az egyenruha (*Hofstaat*) sötétzöld posztóból (annyira sötét, hogy feketének tűnik) készült klasszikus, derékig érő, begombolt frakk¹⁴ legyen, aranyhímzéssel. Az utóbbi mennyisége, mintázata viselője rangjától függött,¹⁵ szabása pedig a már létező civil egyenruhákét követte. Érdekessége még a rendeletnek, hogy megkülönböztet hétköznapi viseletet, valamint kis és nagy gálát – és az alacsonyabb rangúak nagy gálája megegyezik a magasabb rangúak kis gálájával. Nem elképzelhetetlen, hogy ebben az

3.1.10. Martin Meytens
köre: Mária Terézia
gyermekei, 1740-es évek.
Középen a gyermek
II. József, balra Mária Anna
főhercegnő (kezükből
az aranygyapjas rend
aranyláncon),
továbbá Károly József
főherceg, Mária Erzsébet
Jozefa és Mária Amália (?)
főhercegnők.

osztrák udvar takarékos szemlélete mutatkozik meg: ha valakit előléptetnek, akkor is csak egy új, drága öltözéket kelljen csináltatnia.

„A magyar díszruha az udvarban látható legdrágább és legfeltűnőbb öltözékek közé tartozott.” Ezeket a dicséret sorokat nem egy elfogult magyar kosztümtörténész írta, hanem egy osztrák kutatónő 1949-ben megjelent könyvében.¹⁶ A XVI. század második felében kialakuló, a XVII. században Erdélyben és Felvidéken is általánossá váló magyar történelmi viselet már viszonylag hamar bekerült a bécsi udvarba, bár természetesen nem volt kizárólagos viselet, mint Erdélyben. A Habsburg-uralkodók is felvették, legalább egyszer: magyar királlyá koronázásuk alkalmával. De más adataink is vannak arról, hogy hordtak magyar ruhát. Rudolf császárt Prágában egy magyaroshoz hasonló zsinórozott, bokáig érő köpenyben temették el 1612-ben.¹⁷ 1655-ben I. Lipótot nemzeti viseletben koronázták magyar királlyá. III. Károlyról tudjuk, hogy 1712-ben (érdemes megjegyezni: a Rákóczi-felkelés leverése után!) az országgyűlésen magyar ruhát viselt, általános tetszést aratva vele a magyar rendek körében.¹⁸ Mária Terézia talán legszebb ábrázolásai¹⁹ (legalábbis maga a királynő szép, karcsú, elbűvölő) magyar királynővé koronázása alkalmával készültek, s káprázatos magyar díszruhát mutatnak: ezüsttel átszőtt brokát ruhát, pompás csipke-, valamint gazdag ékkő- és gyöngydísz. Külön érdekesség, ha közelebbről megvizsgáljuk a derékrészt, hogy az elől zárt, a rubinok, smaragdok csak imitálják a füzést. Egy jóval később készült képén²⁰ is magyar ruhát visel a királynő, de ez a kép az 1740-es fiataalkori és a jó tíz évvel későbbi, igen elterjedt, Meytens²¹ által festett hivatalos portré összevágása – hogy a magyar királynő a budai királyi palotában elhelyezett képén ne francia-német módban, de magyar pruszlikban, köténnel legyen ábrázolva. A kék alapon ezüsttel átszőtt természetes virág- és gyümölcsmintás lyoni selyembrokat (illetve utánzata) eléggé elterjedt lehetett, mert magyar gyűjteményekben²² több is található belőle. Ezek szoknyája Mária Terézia ruhájához hasonlóan bő, ráncolt, dereka fűzött, könyökig érő csipke- vagy tüllujjai általában színes selyemszalaggal három bugyorra fogottak. A magyar férfiviselet, a zsinóros dolmány, mente, magyarnadrág, süveg vagy kalpag különböző változatai díszruhaként gyakran tűntek fel Mária Terézia udvarában, már jóval előbb, hogy a magyar királyi nemesi testőrség egyenruhájaként is elfogadott lett volna. A gyermek II. Józsefet (utalva arra, hogy ő lesz a következő király)²³ gyakran ábrázolták magyar ruhában, s több neki tulajdonított magyar öltözéket is őriznek.²⁴ Érdekes ebből a szempontból a szin-

tén Meytens után készült, Mária Terézia gyermekeit ábrázoló kép, ezen a gyermek Józsefen kívül öccse²⁵ is magyar ruhát visel, sőt az egyik húga is! Természetesen ez nem véletlen, hiszen az sem gyermeki rakoncátlankodás, hogy az aranygyapjas rend láncával játszadoznak.

A XVIII. század közepétől egyre erősebben érződik a magyar férfiviseleten is az európai divat hatása, különösen a lassan már-már hivatalos magyar udvari díszruha megjelenési formáin. A század közepére jellemző Bánffy Dénes gróf (1723–1780) díszruhája Meytens festményén.²⁶ Ezen a királyi kamarás és főlovászmester gróf dús aranyhímzéssel és paszományozással ellátott magas, állógallérú zsinóros dolmányt visel, szembeötölő csákóra vágással, a combokon kihányt, lábra simuló hosszú magyarnadrágot és bokacipőt, hasonlóan rendkívül dúsan arannyal kivarrott, prémmel bélelt vállgallérszerű, panyókára vetett mentét (csak zárójelben jegyzem meg azt a XVIII. század második felére jellemző sajátosságot, hogy a magyar ruhához francia divatú, fehérre púderozott hajviseletet és kackiás magyar bajuszt visel Bánffy gróf). Bár a mente vállgallérszerű köpeny formája a magyar viseletből is eredhet, több mint valószínű, hogy inkább a spanische Manteltrachtot utánozza. Hasonló köpenymegoldást másutt is találunk. Például Csáky József gróf 1749-ben készült portréján szürke nercprémmel bélelt hasonló köpenyt visel.²⁷ A Habsburg-gyermekek mentéje, dolmánya már nem keleti jellegű, T szabású,²⁸ hanem a justaucorps-ot, illetve a francia frakkot követve bevarrott ujjú, testre simuló. Grassalkovich Antal gróf ábrázolásán úgy tűnik, az ő magyar öltözéke²⁹ is franciás szabású, s hasonló megoldást számtalan egykorú festményen láthatunk.

Az 1770-es években a díszruha mentéje teljesen átvette a justaucorps vagy a francia frakk szabását, de megmaradt a zsinórozás és a mente prémgallérja és -szegése. Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár mentéje³⁰ is a justaucorps szabását követi, csupán a nagy kihajtott gallér és a prémszegés jelzi a magyar jelleget, mint ahogy a dolmány, bár ujjai vannak, mellényszerű, s elől a kis csákóra vágás őrzi a magyar szabást. Teleki Sámuel ruhájához sok hasonlót láthatunk az I. Ferenc, majd hitvese, Mária Terézia koronázásáról készült ábrázolásokon,³¹ illetve Pollencig József grafikáján, amely József nádor 1795-ös fogadását örökítette meg.³²

A magyar díszruha alakulására természetesen a katonai, a huszárviselet is erősen hatott, hiszen éppen a XVIII. században válik az egész világon kedveltté ez a könnyűlovassághoz oly alkalmas öltözék. Különösen fontos a huszáröltözéket követő bandériumok viselete 1780-ban, a korona hazaszállításának időpontjában, majd a koronázások idején. Ez rövid, elől elkerekített, prémszegélyű, erősen zsinórozott spencerszerű mente, rövid mellény, kihányt magyarnadrág és csizma. Pollencig ábrázolásán több rövid, spencerszerű mentét is

3.3.32. Szent István-rendi viselet: köpeny, gallér, skapulier (elötét), süveg, 1764.

3.1.31. Ismeretlen magyarországi mester: Grassalkovich Antal képmása, 1750–1755.

láthatunk, olyan megoldásban is, hogy a sötét szövetet a francia frakkokhoz hasonló színes naturális virághímzés díszíti. Egy hasonló megoldású együttes található az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében.³³ A francia hatás legerősebben egy barna szövetfrakkon látható, amelynek csupán vékony zsinóros gombolása és a hozzá tartozó ujjatlan (!) mellény piciny csákóra vágása utal arra, hogy minden valószínűség szerint magyar udvari díszruháról van szó, feltehetően a XIX. század elejéről.³⁴

A női ruha szabása ismét követi az uralkodó francia divatot. Az 1790-es években sötétlila, sötétbarna selyemből készült, késő rokokó stílusú, azonos mintájú virágos hímzéssel. A derék mélyen benyúlik a szoknyába, amely hátul erősen ráncolt. A XIX. század elején a derék lassan felkúszik a mell alá, s csupán a kis fűzés jelzi rajta a magyaros jelleget. Nincs külön uszálya, a szoknya hátul kb. egy, másfél méter hosszúságban söpri a földet. Anyaga legtöbbször finom fehér selyem, muszlin vagy tüll. Hímzése ezüst- vagy aranyfonalas, megfelel a francia empire mintáknak. A kötény és a fátyol ekkor már elmaradhatatlan kiegészítője a magyar díszruhának. Különösen nagy feltűnést keltett a magyar díszruha 1813-ban, Drezdában, amikor Mária Ludovika, I. Ferenc császár harmadik fele-

Pollencig József (XVIII. század második fele): Náadori fogadóest 1795-ben a budai várpalota dísztermében.
Papír, toll, gouache, 28,2 × 40,8 cm. SzM, lt. sz.: 1930.2188.

sége egy Napóleon tiszteletére rendezett ünnepségen abban jelent meg: „...ez nem csupán a legszebb díszruha volt, amit az osztrák udvarnál hordtak, de – mint mondták – megóvta a császárnét attól, hogy öltözetét a többi uralkodónő ruhájával összehasonlítsák”³⁵ – írta az osztrák viselettörténész. Nem véletlen, hogy a divatlapokban újra és újra megjelennek a divatossá igazított magyar udvari viseletek (1816-ban, 1820-ban, 1825-ben, 1830-ban, 1832-ben³⁶), sokszor az is nyomon követhető, hogy milyen udvari, politikai esemény

3.3.37. Heinrich Ede: I. Ferenc József Szent István-rendi ruhájában, 1868.

3.3.38. Wagner Sándor: Erzsébet királyné, 1867.

alkalmával közölték őket. A női ruhák érdekessége, hogy a fűzőt derék legtöbbször csak látszat, hátul kapocsal zártak, elől a fűzés csak dísz, sőt a hagyományos ing is hiányzik, csupán egy buggyos tüllujjat varrtak a derékhoz és hasonló anyagú betétet helyeztek a zsinórfűzés alá.

A francia udvari viseletet követve átalakult az osztrák udvari viselet és a magyar díszruha is. Az osztrák díszruha átvette a vállra vagy derékra akasztható külön uszály rendszerét, valamint az arany- és ezüsthímzés díszítést. A leggyakrabban fehér, zöld vagy vörös bársonyt használtak, ám a ruha és az uszály rendszerint egymástól egészen eltérő anyagból készült. A családok legtöbbször csak az uszályt őrizték meg, valószínűleg azért, mert több ruhához is hordhatták. Több osztrák és magyar gyűjteményben őriznek uszályokat, jellegzetes példája Augusztia főhercegnő uszálya,³⁷ amelyről tudjuk, hogy 1916-ban IV. Károly koronázásán viselte, de biztosan korábban készült, feltehetően 1867-ben.

A magyar udvari ruha is megváltozott az 1830-as években. A női ruha követte a divatformákat, legtöbbször fehér selyemből vagy zöld, vörös, lila bársonyból vagy selyemből készült, aranyhímzéssel, melynek motívuma a francia udvari díszruháét követte. A kötény és a fátyol anyaga viszont selyemmuszlin vagy tüll volt (mint ahogy az inget imitáló kis buggyos ujjacskák is) arany- vagy ezüsthímzéssel – ami az eredeti

Napóleon-kori díszruhákra emlékeztet. A ruhának nem volt külön uszálya, de a szoknya maga több méteres sleppel rendelkezett, s gyakran mente egészítette ki az öltözéket. Összességében tehát párta vagy főkötő, fátyol, ruhaderék, szoknya, kötény tartozik a magyar udvari díszruhához, amelynek kevésbé díszes, uszály nélküli változata válik az úgynevezett díszmagyarrá. A nagy, uszályos, arany- és ezüsthímzésű udvari díszruhák a családban öröklődnek, s a koronázások, udvari bálók vagy különleges politikai események – milenniumi ünnepség, Rákóczi hamvainak hazahozatala stb. – alkalmából kerülnek elő.

A magyar udvari férfiruha az 1820-as években először inkább az új udvari egyenruhát, a *Hofstaatot* utánolta – fekete vagy sötétkék szövetből, arany- és ezüsthímzéssel, rövid, spencerszerű dolmánnyal és csak valamivel hosszabb mentével készült.³⁸ Érdekes, hogy ez a szabás követte a rövid, testhezálló huszáregyenruha formáit is. A (magyar) férfíviselet az 1830-as években a nemzeti érzést ruhában is kifejezni kívánó magyar szabók tervei, rajzai alapján jelentősen megváltozott. Ez azonban már nem az udvari díszruha, hanem az úgynevezett díszmagyar története. Ekkor alakult ki ugyanis az a – bársonysüvegéből, damasztselelyem atillából, bársonymentékből és selyemjersey nadrágból álló – viselet, amit ma díszmagyarnak hívunk. Ez az öltözék ugyanakkor, főleg ha teljes ékszerdíszsel hordták, megfelelt az udvari ünnepségek alkalmával is. Különlegesen reprezentatív darabjait IV. Károly magyar királlyá koronázásán hordták 1916. december 30-án, az utolsó nagy ünnepségen, amelyen még szükség volt udvari díszruhára.

JEGYZETEK

1. Például „grands officier de la couronne, grand maitre de la maison du roi, grand chambellan, grand ecuyer, grand marechal des logis, grand maitres des ceremonies” stb.: DELPIERRE, 1982, 18.
2. Muslay Gáboré Vay Anna ruhája, zöld selyem, broszírozott, színes mintázással, derékbőség: 62 cm, háthossz: 163 cm. MNM, lt. sz.: 935.110.
3. DELPIERRE, 1982, 20.
4. Részletesen ismerteti: DELPIERRE, 1982, valamint a Napóleon-kori udvari díszruhákkal együtt: MODES, 1989.
5. KUGLER–KURZEL–RUNTSCHNEIDER, 2000, 83.
6. A magyar nemesi viselet is elfogadott volt.
7. Például jelen TBM, kat. sz.: 3.1.4.
8. KUGLER–HAUPT, 1989, 94.; valamint HAUPT, 1980, 79–82.
9. KUGLER–KURZEL–RUNTSCHNEIDER, 2000, 34.
10. KUGLER–KURZEL–RUNTSCHNEIDER, 2000, 34.
11. Az adatot megadja: BOEHN, 1928, 209., de nem adja meg a forrást. Tény viszont, hogy több festményen láthatunk a leírásnak megfelelő öltözéket.
12. Georg J. Kugler, a kérdés szakavatott kutatója, e kötet szerzője részletesen ismerteti a katonai egyenruha elfogadottságát és elterjedtségét a bécsi császári udvarban: KUGLER–KURZEL–RUNTSCHNEIDER, 2000, 33.
13. KUGLER–KURZEL–RUNTSCHNEIDER, 2000, 44–45.
14. A frakk meghatározásánál vigyáznunk kell, mert tulajdonképpen háromféle szabást is értünk alatta: a XVIII. században elől elkerékített, a mai zsakethez hasonló szabású, a XIX. század elején derékban elől elvágott, begombolt kabát, a XX. században elől nem begombolt, nyitott kabát.
15. KUGLER–KURZEL–RUNTSCHNEIDER, 2000, 44–45.
16. SPRINGSCHITZ, 1949, 59.
17. Tény, hogy a hossza bokáig érő, zsinórozott, de lehet, hogy a csehek saját nemzeti viseletüknek tartják. Meg kell jegyezni, hogy sokszor keverednek a lengyel, horvát, orosz, keleti eredetű zsinóros ruhák, s a cseheknek is van 1848-ból egy általuk kitalált, bár nem nagyon hordott nemzeti viseletük, ami az atillához hasonlít. A köpeny alatt spanyol divatú mellényt és plundranadrágot viselt. Aranybarna bársonybrokát, selyem paszomány, hossza: 143 cm. Prága, Vár, lt. sz.: PHA 27/1–6. (PRAG, 1988, 455. tétel, 371. kép).
18. MARCZALI, 1997, 29
19. Daniel Schmiedely (1705–1779): Mária Terézia magyar koronázási ruhában, 1742. Jelzés jobbra lent: „Anno 1742 Die 31. December”. Galeria Hlavněno Mesta SSR Bratislavy (Pozsonyi Városi Galéria), lt. sz.: A.133.; valamint jelen TBM, kat. sz.: 3.1.11.
20. Jelen TBM, kat. sz.: 3.1.5.
21. Például hasonló, de megfordított állású, hasonló színezésű udvari díszruhában ábrázolva, magyar koronával: Martin Meytens (1695–1770) köre: Mária Terézia, 1750. Vásznon, olaj, 248 × 150 cm. Melk, bencés kolostor.

22. Kék-ezüstbrokát ruhák: Iparművészeti Múzeumban: világoskék alapon ezüst- és színes selyemfonallal brossírozott selyem, hossza: 110 cm, vállfüző magassága: 55 cm, lt. sz.: 14954.; Magyar Nemzeti Múzeumban: világoskék alapon, ezüst- és színes selyemfonallal brossírozott, virágcsokros mintázatú, feltehetően lyoni selyem, szoknyahossz: 106 cm, lt. sz.: 1935.109.
23. Martin Meytens (1695–1770): A hatéves József, 1747. Vázson, olaj, 150 × 112 cm. Prága, Národní Galerie, lt. sz.: 0787.; Martin Johann Schmidt (Kremser-Schmidt; 1718–1801): Mária Terézia és II. József, 1745. Vázson, olaj, 229 × 157 cm. Seitenstette, Benediktstift; Martin Meytens (1695–1770): A négyéves József, 1745. Vázson, olaj, 111 × 90 cm. Bécs, magántulajdon. Ezekről számtalan litográfia és egyéb grafikus másolat készült és volt forgalomban.
24. Világoskék bordás damaszselyem, virágszálal mintával, ezüst vert csipke és paszomány, 1745. Nadrág hossza: 46 cm, dolmány hossza: 43 cm, mente hossza: 63,5 cm, süveg magassága: 32 cm. MNM, lt. sz.: 1954.667.1–4.; zöld selyemdamaszt dolmány, arany paszomány, vert csipke, 1750 körül. Osztrák, hossza: 48 cm. IM, lt. sz.: 12861.
25. Martin Meytens (1695–1770) köre: Mária Terézia gyermekei, 1740-es évek (Jelen TBM, kat. sz.: 3.1.10.).
26. Martin Meytens (1695–1770): Bánffy Dénes gróf, 1750-es évek vége, 1760-as évek eleje. Vázson, olaj, 207 × 116 cm. MNMTKcs, lt. sz.: 54.13.
27. Ismeretlen mester (XVIII. század közepe): Csáky József gróf gyermekkori képmása, 1749. Vázson, olaj, 111 × 84 cm. MNMTKcs, Csáky-letét: 14. Hasonlót láthatunk: Ismeretlen mester (XVIII. század közepe): Haller János gróf képmása, 1740-es évek. Vázson, olaj, 195,5 × 139,6 cm. MNMTKcs, lt. sz.: 1224.; Ismeretlen mester (XVIII. század közepe): Esterházy József gróf képmása, 1741. Vázson, olaj, 136 × 95 cm. Kuny Domokos Múzeum, Tata, lt. sz.: 55.18.
28. A magyar dolmány derékszögben vagy T formában bevágott ujjú volt, mint a török és belső-ázsiai kínai kaftánoké, esetleg a japán kimonóhoz hasonlóan eleje és háta egy anyagból szabott, s külön téglalaként csatlakozott az ujjá. Ez a forma megmaradt a népviseletben is. Vö.: GÁBORJÁN, 1993.
29. Jelen TBM, kat. sz.: 3.1.31.
30. Zöld bordás selyem, színes selyemfonalas hímmzéssel, paszománnyal, 1760–1770 körül, MNM, lt. sz.: 1934.337.1–2.; violaszín bordás selyem, arany bouillon és paszomány, 1760–1770 körül, MNM, lt. sz.: 1928.1.3.
31. Jelen TBM, kat. sz.: 3.2.3., 3.2.4.
32. Pollencig József (XVIII. század második fele): Nádori fogadóest 1795-ben a budai várpalota disztermében. Papír, toll, gouache, 28,2 × 40,8 cm. SzM, lt. sz.: 1930.2188.
33. Sötétkék gyapjúszövet színes selyemhímmzéssel, 1790 körül. Mente, hossza: 51 cm, dolmány, hossza: 58 cm, nadrág, hossza: 110 cm. IM, lt. sz.: 14882., 14857., 14856.
34. Kabát, mellény, sötétbarna gyapjúszövet színes selyemhímmzéssel, XIX. század eleje.
35. SPRINGSCHITZ, 1949, 59.
36. JOURNAL, 1816, Nr. 41.; JOURNAL, 1820, Nr. 84., Taf. Modenbild XXVIII.; WIENER, 1830, Nr. 52., Modenbild XXXIII.
37. Jelen TBM, kat. sz.: 3.3.32.
38. Osztróluczky Pál országgyűlési követ ruhája, 1825.

KATALIN FÖLDI DÓZSA

HISTORY OF THE FORMAL COURT DRESS

Summary

The royal courts in 16th-century France were the first to institute dress codes for the most highly esteemed ranks. During the *grand règne* of Louis XIV the so-called *grand habit* or *costume de cour* was established in the French court. For men it consisted of tight culottes and a gold- or silver-embroidered, knee-length coat called a *justaucorps* which had no collar, was worn open in front, and had short sleeves ending in cuffs. For the ladies this attire consisted of a petticoat called a *jupe* and, draped over it, an outer skirt called a *manteau*, which had a long train. During the 18th century the place of the *justaucorps* was taken by the colourful silk waistcoat with rounded tails. In the 1780s it was frequently made of navy blue, violet, or dark brown (often patterned) velvet, and had frills embroidered with bouquets of wild flowers, poppies, cornflowers, or eyes of wheat. At the end of the century this waistcoat was often also made of dark coloured cloth. On the turn of the 18th and 19th centuries court attire in France underwent significant changes. Men's garments were made of dark velvet or cloth (often black) with gold and silver embroidery, sometimes with an additional colour or two. The mode for women included slim, close-fitting, antiqued dresses with waists just below the breasts. These were made of gold- or silver-embroidered silk muslin or tulle, and were accompanied by a long train made of velvet with red, green, blue, silver, or gold thread.

In the Viennese court in the 17th century the so-called *spanische Manteltracht* was de rigueur. In 1711 Charles III made it the compulsory court apparel. Maria Theresa made a contribution to this in the form of the Laxenburg dress for ladies, made of red bro-

cade with a raised pattern of gold or silver thread, and lace frills. For the men she recommended a red tailcoat, with a gold-embroidered waistcoat. In 1751 Austrian army officers were permitted to appear in court wearing their uniform. In 1766 Joseph II displaced the Spanish mode in favour of the army uniform, and adopted from the *habit à la Française* the embroidered court tailcoat, or *Staatsfrack*. An ordinance issued in 1814 prescribed for court officials a formal dress (*Hofstaat*) which incorporated a gold-embroidered, dark green cloth tailcoat and breeches.

Emerging in the second half of the 16th century and becoming widespread during the 17th century in Transylvania and Upper Hungary, the Hungarian historical dress became accepted as correct in the Viennese court. Habsburg rulers would wear it on one occasion at least — when crowned king of Hungary. The most beautiful portrays of Maria Theresa, wearing a wonderful Magyar formal court dress, were made when she was crowned Hungarian queen. Dresses made of rich, silk (and imitation) Lyon brocade, woven with raised flower and fruit patterns, must have been fairly widespread, given that several of them have come down to us. Many variants of the Magyar formal dress — which consisted of the braided dolman, the pelisse, Magyar trousers, a cap of some sort — cropped up in Maria Theresa's court. As a child Joseph II was frequently portrayed wearing Magyar attire, and many dresses, said to have belonged to him, are preserved in Hungarian collections. It is interesting to see that a painting (after the artist Meytens) of Maria Theresa's children portrays Joseph, his younger brother, and sister — all wearing Magyar dresses.

The European trends increasingly pervaded Hungarian modes for men after the mid-18th century, and especially the more or less official Magyar formal court dress. The attire worn by Count Dénes Bánffy (1723–1780) in a portrait by Meytens is highly characteristic of the mid-century. The Count — Royal Chamberlain and Master of the Horse — wears a braided dolman with a high collar, frogged and richly embroidered with gold, tight-fitting, gored Magyar trousers, ankle shoes, and a richly embroidered, fur-lined gown-cum-dolman thrown over his shoulders. Although the gown-like form of the dolman might have come from traditional Magyar costume, more likely it was adopted from the *spanische Manteltracht*. The dolmans of the Habsburg children do not feature the characteristic Oriental T-design, but more closely resemble the *justaucorps* or the close-fitting French tailcoat. Hungarian Dolmans in the 1770s adopted the design of the *justaucorps* or the French tailcoat, but preserved the frogging, as well as the fur collar and braiding. Pictures of the coronation of Francis I and his queen Maria Theresa feature many such dresses.

The Hungarian formal dress was strongly influenced by army — and especially hussar — uniform. For example, the Crown Guardsmen in the 1790s wore a short, spencer-like dolman, rounded at the front, with fur braiding and dense frogging, a short waistcoat, gored Magyar trousers, and boots.

Women's dresses featured a high waistline. The fullness of the skirt was drawn to the back. At the start of the 19th century the waistline gradually shifted to just below the breasts, and the Magyar character was evoked with a little lacing only. Made of fine white silk, muslin, or tulle, skirts had no separate train, but were long enough to sweep the ground up to a metre and a half behind. Embroidered with silver or gold, they lived up to the best French *empire* design. By then the apron and veil had become the customary accessory of the Magyar formal dress. Following the changes of French court fashion trends, the Austrian — and hence Hungarian — court dress adopted the elaborate system of sashes and trains, as well as gold and silver embroidery. Velvet in shades of white, green, and red was used most often, and frequently the dress and the sash/train were made of contrasting materials. Worn for the coronation of Charles IV in 1916 but tailored back in 1867, Archduchess Augusta's train was a characteristic example of this type.

In the 1830s the Hungarian court dress, too, changed. The mode for women included dresses made of white silk, or green, red, or purple velvet or silk with gold-thread embroidery whose design followed the *habit à la Française*. Aprons and veils, however, were always made of silk muslin or tulle (as were the baggy, imitation shirt sleeves) with gold or silver embroidery. Dresses did not have a train draped over them, but the skirts alone were several metres long. Braided and frogged dolmans were often also worn by women. The Hungarian formal court dress for ladies ultimately included a Magyar-style head-dress, a veil, a bodice, a skirt, and an apron. Modes for men in the 1820s initially imitated the new court uniform, the *Hofstaat*, with its black and navy blue cloth, gold and silver embroidery, short spencer-like dolman and somewhat longer braided and frogged robe. The 1830s brought some change in that Hungarian tailors sought to create clothes that better expressed Magyar national pride. That, however, is another story: that of the so-called *dizsmagyar* or Magyar gala-dress. It consisted of a velvet hat, a braided coat called an *atilla*, a frogged and braided velvet dolman called a *mente*, and silk jersey trousers. Together with the proper accoutrements, it was accepted as correct at most court occasions. Some of the most lavish *dizsmagyars* were worn when Charles IV was crowned king of Hungary on 30 December 1916. That was the last royal event in Hungarian history that called for a formal court dress.

A BUDAI KIRÁLYI PALOTA A „NEOBAROKK TÁRSADALOMBAN”

A PALOTA ÉS A NAGYPOLITIKA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az 1918 őszen induló tanévvel minden bizonnyal Magyarország újkori történetének egyik legmozgalmasabb esztendeje kezdődött. Nem véletlenül oktatták és magyarázták később az iskolákban ezt az időszakot annyian és annyiféleképpen, egymástól annyira különböző módon. Magyarország – sokak régi álma teljesült ezzel – önálló és független országgá vált. De milyen áron? Területe kétharmadának elszakításával, magyar anyanyelvű lakossága egyharmadának elvesztésével – amire viszont még legrosszabb álmában sem gondolt a magyar népesség java. Magyarország államformája rövid időn belül többször is megváltozott, tagadó és elutasító rendszerek követték egymást. Az állandó változások közepette, a kegyetlenül megcsönkített országban a közelmúltra való emlékezés és a történelem szerepe felértékelődött, a „boldog békeidőkre” és a Nagy-Magyarország dicsőséges múltjára való hivatkozás kifizetődő politikai tőkévé vált. Az ellenforradalmi kormányzat indulásakor és megszilárdulásakor – s tegyem hozzá, később az egész korszak folyamán – emiatt találkozunk oly sokszor a historiából vett példákkal, a „rég szép idők” – egyébként sokszor történelmietlen – felidézésével.

Az ellenforradalom a dualizmussal való folytonosságot hirdette. A köztársaságot, a népköztársaságot és a tanácsköztársaságot mindenben elvetette, felelőssé tette az ország feldarabolásáért. A kontinuitás keresése az államforma megválasztásában, a „jól bevált” és szilárdnak hitt hivatalok újjászervezésében is megmutatkozott.

Az ország kormányzati-politikai központja ismét – s a dualizmustól eltérően most már ténylegesen is – a budai vár lett. A főváros legkonzervatívabb városrésze; egyházi és világi főméltóságok régi letelepedési helye, amelynek külső képét és összhatását, a várpalota jelentős, 1905-ben befejeződött kibővítése után ekkor már szerettek volna megőrizni.¹ A magyar társadalom jelentéktelen, ám annál meghatározóbb töredéke élt itt, a jelentős politikai döntések többségében itt születtek. Itt volt a miniszterelnökség, a honvédelmi, a pénz- és a külügyminisztérium, több követség: a lengyel, a német, a portugál, a vatikáni, a Szent János-lovagrendi székhelye. 1920. április 1-jétől pedig, az akkor pontosan egy hónapja kormányzóvá választott, az egész korszakot nevével is fémjelző „erős ember”, Horthy Miklós szintén itt, a várpalotában lakott.² A király nélküli királyság legfőbb állami méltóságaként, államfőként. És az egyetlen olyan vezetőként, aki az ellenforradalmi rendszer negyed századában mindvégig megtartotta tisztségét, irányító szerepet játszva a magyar politikában. Akiről 1939-ben már nagyon sokan őszintén hitték azt, amit akkor Herczeg Ferenc öntött szavakba: „Kétségtelen, hogy a kormányzó ma az a központi erő, amely egyensúlyban tartja a magyar életet. A gyémánttengely, amely körül az ezeréves gépezet forog. A torzsalkodó osztályokat és pártokat az ő tekintélye fűzi nemzeti egységbe. A dolgozó polgár benne látja a rend és biztonság legfőbb őrét. A patrióták tőle remélik a nemzeti vágyak kielégítését. A hadsereg minden katonája az ő személyéhez ragaszkodik mindhalálig. Benne a hitetlenek is kénytelenek hinni, az állhatatlanok is kénytelenek megállapodni. Nélküle a magyar tömegek sem a jelent, sem a jövőt nem tudják elképzelni.”³

A korszak elejét és végét egyaránt Horthy személye és a neobarokk várpalota épülete jelképezi. A korszak elejét, amikor a királyi otthonból kormányzói rezidencia lett, királyi sarj vagy arisztokrata helyett jómódú középnemes főbérlelővel. Aki viszont, koronás elődeivel ellentétben, már nemcsak esetenként és ideiglenesen tartózkodott itt, hanem – a többnyire rövid gödöllői és kenderesi kiruccanásokat kivéve – állandóan. És